

УДК: 371.001.2:821.161.2

Н. М. Урсані,

Донецький національний університет імені Василя Стуса

**ХУДОЖНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЖИТТЯ ОЛЕКСІЯ, ЧОЛОВІКА БОЖОГО
В ЕЛЕГІЇ ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА**

У статті розглянуто інтерпретацію життя Олексія, чоловіка Божого в «Елегії» Ф. Прокоповича, звертається увага на добір ключових епізодів, провідних мотивів: прощання з родиною, втеча з дому, туга за рідними та вітчизною. Втеча Олексія, чоловіка божого осмислено як відмова героя від багатства, розкоші, потрактовано як прагнення ліричного героя присвятити своє життя служінню Богові.

Ключові слова: елегія, життє, мотив, образ, святий.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЖИТИЯ АЛЕКСИЯ, ЧЕЛОВЕКА БОЖИЯ В ЭЛЕГИИ ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА

В статье рассматривается интерпретация жизни Алексия, человека Божия в «Елегии» Ф. Прокоповича, обращается внимание на отбор ключевых эпизодов, ведущих мотивов: прощание с семьей, побег из дома, тоска по семье и отечеству, выбор между материальным и духовным и мытарства в связи с этим в душе героя. Побег Алексия, человека Божия осмысливается как отказ героя от богатства, роскоши, трактуется как стремление лирического героя посвятить свою жизнь служению Богу.

Ключевые слова: элегия, житие, мотив, образ, святой.

**ARTISTIC INTERPRETATION OF THE LIFE OF OLEXIY, THE MAN OF GOD IN THE ELEGY
BY THEOPHAN PROKOPOVICH**

The article deals with the interpretation of the life of Olexiy, the man of God in the «Elegy» written by F. Prokopovich, the accent was made on the selection of the key episodes with leading motives: a farewell with his family, escapement from home, yearning for his family and native land, the choice between the material and the spiritual, and troubles in connection with the soul of this hero. Escape of Olexiy, the man of God is interpreted as a refusal of the hero of wealth, luxury and means that he has a desire to devote his life to serving God.

Key words: elegy, life, motive, image, saint.

Літературі українського бароко притаманна всеосяжна релігійність. Як зазначає Л. Ушкалов, «... левову частку корпусу текстів складають богословсько-полемічні трактати, казання, життя святих, різдвяні і великодні містерії, псалми, канти тощо.<...> Містерія Боговтілення, про яку повсякчасно править література XVII – XVIII ст., була покликана наново поєднати людину з Богом, адже та є безсила самочинно подолати меонічну безодню, що пролягала поміж нею та Всевишнім од часу прабатьківського гріхопадіння» [10, с. 14]. У центрі уваги митців і богословів доби Бароко перебуває доля людини, яка намагається будувати життя за власною волею та розумом. Це ґрунтується на переконанні, яке висловив А. Радивилівський: «Щасливий, а праве благословенный ест такой человек, который в житии своем на сем свете всякого старання прикладает, якобы ведлуг силы своеи могл Христа Спасителя живота nasledovati» [10, с. 20].

Прагнення відмежуватись від гріховного світу, бажання злитися з Божою іпостассю розкриваються в рамках різних жанрів української барокової літератури. Зокрема в елегії, яка представлена в доробку С. Яворського, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди. Як правило, це зразки медитативної лірики, наповнені мотивами самотності, розчарування. Загалом, жанр елегії «став предметом наукової уваги барокових поетик, використовували в медитаціях релігійного, громадянського чи інтимного характеру», – відзначає Ю. Ковалів [8, с. 326]. Перші згадки про цей жанр знаходимо у граматиках Л. Зизанія, М. Смотрицького, С. Почаського. У поетиці Ф. Прокопович «як і Овідій називає елегію журливим поетичним твором, а посилаючись на Горация уточнює, що «елегія не завжди повинна мати журливий зміст, найбільше їй підходить зміст, сповнений переживань, гніву, любові, радості, скорботи тощо» [12, с. 16]

Зокрема, «Elegia Alexii» увійшла в поетику Ф. Прокоповича як зразок християнської переробки класичного матеріалу. Вона була написана латинською мовою в перші роки перебування поета в Києві. Здебільшого він наслідує 3-ю і 4-у елегії Овідія, в яких ідеться про вигнання останнього із Риму. Крім того, у вірші Ф. Прокоповича помітно вплив латинського життя Олексія та містерії про нього.

Об'єктом нашого дослідження є елегія Феофана Прокоповича, присвячена втечі Олексія, чоловіка Божого з батьківського дому. В ній автор художньо освоює сюжет і образну систему життя святого. **Мета роботи** – виявити художню специфіку авторської інтерпретації «Життя Олексія, чоловіка Божого» в аспекті принципів добору епізодів, провідних мотивів і побудови образу головного героя. На думку Ю. Коваліва, інтерпретація відзначається вторинною природою тому, що вона містить елементи наслідування попереднього, але в новій системі соціокультурних та історичних зв'язків. У цьому плані цікавим є осмислення життя святого Ф. Прокоповичем в «Елегії», де автор зосереджує увагу на особистих переживаннях Олексія, зокрема самотності, розчаруванні в розкішному житті багатих людей, які не замислюються про життя вічне та про служіння Богові. Цей твір багато в чому перегукується з елегіями Овідія, якого автор «Поетики» М. Довгалевський вважав метром цього жанру. Очевидно, що Ф. Прокопович був такої ж думки, коли у своєму творі осмислює почуття Олексія, який замислив втечу з Риму, звертаючись до третьої та четвертої елегій Овідія, ліричний герой якого також переживає сум і тягар вигнання.

Ю. Ковалів виявляє в інтерпретаційних спробах три тенденції: об'єктивістську, суб'єктивістську і раціональну, яка «виходить з того, що значення літературного твору – це результат «діалогу» між текстом та реципієнтом» [8, с. 317]. У зв'язку з цим важливим постає осмислення діалогу М. Бахтінін. Твір у розумінні дослідника – це «ланка в ланцюгу мовленнєвого спілкування; як і репліка діалогу, він пов'язаний з іншими творами-висловленнями – і з тими, на які він відповідає, і з тими, які на нього відповідають» [2, с. 178], а «відповідь», своєю чергою, передбачає акт розуміння, осмислення письменником попереднього досвіду. У роботі Н. Астрахан «Аналіз художнього тексту та інтерпретація літературного твору в контексті античної естетики» зазначено, що «інтерпретація може бути охарактеризована як нескінченний процес переходу від минулого до майбутнього в розгортанні художньої творчості, окремими моментами якого є та або інша діяльність того або іншого суб'єкта (автора, читача, критика), який в кожний наступний момент залишається тим самим і в той же час виявляється іншим» [1, с. 16]. В «Елегії» Ф. Прокоповича життійний сюжет переосмислено в контексті віянь епохи, пов'язаних із пошуками нових шляхів для подолання первородного гріха. Він полягав у пошуках духовного отця, якого людина сприймала як ближчого за біологічних батьків, які уособлювали зв'язок із первородним гріхом. У цьому контексті стає зрозумілим для читача бажання Олексія покинути отчий дім. Про його юначу мрію бути схожим із святим Боніфатієм можемо висловлювати лише припущення на основі відомостей із життя про те, що дім Олексія знаходився недалеко від церкви, яка носила ім'я цього святого.

Ми цілком погоджуємося з думкою В. Крєкотня про те, що ознакою найбільш очевидного зв'язку давньої й нової поезії є тема невдоволеності життям, світом, яка ґрунтується на християнській zasadі, «в якій на першому місці любовна туга та антитетичні образи «бідного сироти» та «злих» («чужих») людей» [7, с. 20]. Вчинок Олексія можна пояснити бажанням відмежуватися від земних спокус, пов'язаних із надмірним достатком отчого дому і сім'ї нареченої. Наслідуючи духовний подвиг святого Боніфатія, Олексій проходить випробовування багатством.

Інтерпретація життя Олексія, чоловіка Божого в елегії Ф. Прокоповича базується на мотиві втечі юнака зі свого весілля, адже він вирішив присвятити життя служінню Богові. У поезії автор зосереджує увагу на почуттях героя. Завдяки монологічній формі твору він передає переживання юнака. Ф. Прокопович трактує відхід Олексія з Риму як втечу від земного гріховного життя. Прощання з рідним містом ліричний герой осмислює як поривання з земним життям або ж його межею: «Тільки-но зрине в душі найскорботніший образ тієї // Ночі, що в Римі мені стала межею життя, // Тільки згадаю ту ніч, а з нею все найдорожче, // Втрачене, – крапля-сльза котиться досі з очей» [11, с. 42]. Подібна організація просторово-часових рамок підтримана завдяки розвитку образних рядів «тьми» і «світла», що асоціюються з земними гріховними благами та небесною благодаттю. Прагнення відгородитись від земного світу, його розкошів життійний герой реалізує через відхід із Риму «за велінням Цезаря». Таким чином, автор наповнює твір «релігійно-філософськими думками про мету життя, про осягнення щасливого й правдивого життя на землі» [4, с. 310]. Очевидно, Олексій, чоловік Божий сприймає наказ про одруження як наказ про своє вигнання, оскільки не може послухатися батьків і не бачить іншого виходу з такої ситуації. Тут також відчутний вплив містерії невідомого автора про Олексія чоловіка Божого, адже з розмови ангелів Рафаїла та Гавриїла в драмі дізнаємося про переваги безшлюбності перед шлюбом, які допомагають людині досягнути «безмежності», уберегтися від злих людей, що можуть стати на заваді духовного зв'язку з Богом.

Проте причина втечі більш повно розкрита власне у житті, в якому, згідно з вимогами агіографічних жанрових форм, зазвичай в експозиції повідомляють короткі відомості про героя: його походження, істотні риси зовнішності, сферу діяльності. Зокрема, йдеться про глибоко віруючих батьків, які після довгих випробувань дочекалися народження дитини. Юнак був вихований у родині, яка вела аскетичний спосіб життя, а тому засвоїв для себе, що головне для людини – віра в Бога, а не земні багатства. Наприклад, його батько Євфиміан був багатим, але кожного дня постився до дев'ятої години дня, влаштував у своєму домі три трапези: одну – для сиріт, другу – для бідняків і нужденних, а третю – для подорожніх та паломників. Такі скупі відомості про дитинство Олексія свідчать, що змалечку хлопець міг бачити приклади для наслідування з життя людей, які прагнули служити Богові. Батьки, намагаючись забез-

печити подальший добробут Олексія, «заручили сина з нареченою царського роду, відгуляли весілля, женили його, і вінчали їх праведні священники в церкві святого Боніфатія» [5].

Така деталь, на наш погляд, є важливою, оскільки дитинство та юність Олексія подібні з Боніфатієвою: «Він походив з шляхетної родини, і вже в дитинстві відчув себе покликаним до духовного служіння. Але його намір зустрів різку відсіч з боку батька, і тільки після зцілення від важкої хвороби у віці семи років Вінфрід був відданий як «*puer oblatus*» – присвячений Богу отрок – в монастир Едесканкастр, вів суворе подвижницьке життя, серйозно вивчаючи Святе Письмо, а також навчаючись історії, граматиці, риторичі та поезії» [5].

У житті Олексія теж повторюються подібні факти: «Коли ж отроку прийшов час учитися, віддали його спочатку на вивчення грамоти, і він вивчив усю граматику, церковні правила та трохи риторичу, і був отрок дуже розумним» [6]. В агіографії смерть обох святих розцінено як мученицьку. Наприклад, святий Боніфатій був убитий разом зі своїми супутникам поблизу містечка Доккум на річці Борни. Він закликав своїх учнів не чинити опір поганам і зі смиренністю прийняти мученицький вінець. Новонавернені християни незабаром знайшли тіла мучеників. Тіло Боніфатія було перенесено в абатство Фульда. Його гробниця дуже скоро стала місцем поклоніння, бо шанували Боніфатія як мученика.

Так само сприймають у руській агіографії образ Олексія: «Тіло святого, від якого почали відбуватися зцілення, було поставлено посеред площі. Сюди зібрався весь Рим. Імператор і Папа самі внесли тіло святого до церкви, де воно пробуло цілий тиждень, а потім було покладено в мармурову гробницю. Від святих мощів стало витікати западне миро, яке надавало зцілення хворим. Чесні останки святого Олексія, людини Божої, поховані в церкві святого Боніфатія» [6].

Як бачимо, метою життя було прославити святого, зробити його зразком для послідовників і шанувальників. Необхідна ідеалізація реального персонажа вела до обов'язкового порушення життєвих пропорцій, до відриву його від земного і плотського, перетворення в божество. Що далі віддалявся життєвий автор за часом від свого героя, то фантастичнішим ставав образ останнього. Таким чином, життя варто сприймати не як біографію, а як повчальний панегірик у межах біографії. Характерною особливістю життєвого жанру була відсутність у ньому протягом всього багатовікового періоду його розвитку послідовної еволюції. У життях майже неможливо відшукати звичайну для деяких інших жанрів лінію переходу від церковного до світського, від абстрактного до конкретного і т. п.

На наш погляд, інтерпретація життєвих мотивів у літературі дає можливість для їх художнього узагальнення та естетизації. Так, в елегії Ф. Прокопович акцентує увагу на переживаннях ліричного героя, який стоїть перед вибором життєвого шляху, утверджує свої переконання через вчинок, який не сприймає більшість. Таким чином, поет наслідує традицію, представлену в руській агіографії, де велике значення має психологічне мотивування дії. У цих життях особливо часто трапляється реалістична деталізація, що стає одним із постійних прийомів життєвого канону. Проте автор бере до уваги традицію візантійських життєв, де багато уваги приділено пригодницьким моментам: готовий корабель до подорожі, до невідомості, нове життя у статусі бідного скитальця, божого чоловіка, – так поет окреслює подальшу долю героя в перспективі. Почуття самотності-неволі, тягар вигнання, тема дружби, розлука з друзями по-новому зазвучали в елегії про Олексія, чоловіка Божого. Ліричний герой усвідомлює, що шлях до Бога кожна людина прокладає самотійно. Проте йому важко відмовлятися від благ, від родини, друзів, друзів. На відміну від життя, Ф. Прокопович створює образ героя, котрому болісно прощатися з оточенням, до якого він звик. Поет акцентує увагу на вирішувальних почуттях, що охоплюють юнака. В експозиції він вирішує втекти, спонуканий щирим бажанням служити усе життя Богові. Проте Олексій не готовий розлучитися з розкошами земного життя, про що яскраво засвідчують слова: «Часу не мав я і здатний не був у дорогу збиратись – // Довго я весь ціпенів, світу не бачив довкіл» [11, с. 41]. Юнак жалкує про те, що не подбав завчасно про слуг, харчі, одягу. Власне, про причину втечі преподобного немає пояснень і у житті: «Після заручин, залишившись наодинці ввечері зі своєю нареченою, Олексій зняв з пальця перстень, віддав їй і сказав: «Збережи це, і нехай Господь буде з нами, Своєю благодаттю влаштуючи нам нове життя». Та інше таємне повідав їй. А сам таємно пішов з дому, сів на корабель і відплив в Месопотамію» [6]. При цьому автор зазначає, що він взяв частину багатства, покидаючи Рим вночі.

Ф. Прокопович намагається подати шлях життєвого героя, котрий за взірцем має життя Боніфатія. Олексія мало хто підтримує у прийнятті рішення про втечу, лише любляча дружина та двоє друзів. Проте варто відзначити, що вони по-різному сприймають від'їзд Олексія. Для святого – це спосіб відмежуватися від батьківського багатства, від впливових родичів дружини. Таким чином преподобний хоче ще за земного життя відчути і пережити злиття з Божественною іпостасю. А тому для нього втеча від матеріальних благ подібна до втечі з тюрми: «Так я тремтів, наче той, що готується вийти з в'язниці, // Втечі надія йому блисне, то знов погаса» [11, с. 41]. Порівняння світу з тюрмою, лабіринтом є типовим для поезії бароко. Саме так образно осмислюється земний шлях людини, який веде до життя вічного. Образ тюрми асоціюється з обмеженими можливостями людини на землі, яка змушена підкоритися Божій волі.

Ліричний герой усвідомлює, що він не може сподіватися на розуміння родичів і знайомих, для яких його втеча подібна до смерті. А тому Олексій уявляє, як би вони його оплакували, якби прощалися: «Ох ті сльози рясні личко б вмивали сумне», – думає чоловік про дружину» [11, с. 41].

Та найбільше його хвилює те, що «мати сама побувала в високих хоробах далеко, // І про вчинки знати вона не могла» [11, с. 41]. Як бачимо, Олексій усвідомлює зв'язок батьків зі світом багатих. Він вирішує не зупинитися на поданні милостині, а йде сам миркачем-блукальцем. Сумніви в душі юнака передано через його споглядання святкового Риму, що уособлює світське життя, та релігійних святинь, які нагадують про життя вічне. Мирське життя сповнене веселощів: «Де тільки не глянеш, кругом і кіфари, і танці лунали... // І молоді, і старі веселяться на нашій весіллі» [11, с. 41]. Прощання з Римом, що святкував і був наповнений щастям, радістю від земних утіх, в елегії Ф. Прокоповича є знаковими. Таким чином автор ілюструє вибір юнака між недовгим життям та вічністю. Ліричний герой заспокоює себе у правильності обраного шляху: «Як порівняти великі з малими тріумфами можна?» [11, с. 41].

Важливе місце в елегії відіграє молитва, адже через неї передано тугу Олексія за родиною. Він сумує, що більше не торкнуться його ноги порогів храмів, що біля дому. Єдине, що турбує блаженного – страждання батьків за ним. Та водночас його надихають духовні подвиги інших святих мучеників: «...й ви круті гори, що кров'ю святою героїв преславні, // будьте здорові на час, поки захоче сам Бог» [11, с. 41].

Ліричного героя непокоїть непорозуміння з боку батька щодо втечі, бо це може стати на заваді його святості. Лише у зав'язці твору ми дізнаємося, що спонукає юнака до втечі з власного весілля: це не лише прагнення заслужити право стати святим, але й обітниця перед Богом. У поезії наявне протиставлення бажання дружини Олексія, які суперечили йому: «Землю святую вона часто вдаряла чолом. // Слів виливала до небес безталанна багато, // Сили ж у них не було, аби повернувся чоловік» [11, с. 41]. Співчуття Олексія дружині відображено через епітети: бідна, безталанна. У душі ліричного героя йде боротьба двох бажань: не образити, не засмутити рідних і в той же час стати на шлях до святості, зрікшись багатства. Невпевненість юнака передано на фоні нічного неба, обмеженість в часі підсилює драматизм ситуації: «Ніч давала вже часу багато на те, щоб баритись // І Ведмедиця свої вже обертала шляхи. // Що я мав діять? Любов мого батька мене не пускала... » [11, с. 41]. Поет акцентує увагу на тому, що синівські почуття в душі Олексія переважають над іншими.

Вагання ліричного героя окреслено через символічну потрійну спробу його вирушити у вигнання. Юнак усвідомлює, що ця втеча від багатства є умовною: «Хвилям непевним тягар мого вона парус відмовлялася дати // Тричі збирався я в путь, і тричі *тягар мого тіла* // Ноги затримав мої, взуті належно у путь» [11, с. 42]. Олексій намагається виправдати свою нерішучість любов'ю до батька, до вітчизни. Важлива в композиційному відношенні «сцена вирушення у дорогу»: Олексій поспішає на корабель, на якому йому належить зробити життєве «плавання». Д. Лихачов вказує на лейтмотивний характер цього образу. Корабель – архетипічний шлях, це втеча від мирського багатства до невідомості, самотності, шлях до святості [11, с. 42].

Важливим є епізод, у якому життійний герой бореться зі спокусою змінити своє рішення і думає залишитися в Римі. Проте усвідомлює, що для нього затримка в цьому місті – «це зло», він подумки «рве облесливу сіль дому», прощається з друзями, які «зіпсовані звичаєм злим» [11, с. 42]. Як бачимо, будь-який зв'язок із мирським достатком святий Олексій сприймає як небезпеку. Символічною є картина ночі, що асоціюється з таємницею, невідомістю подальшої долі юнака. Важливими є небесні знаки Божого благословення шляху, обраного Олексієм: йому світить сонце, вітер гладить хвилі безкраїх морів.

Рідні спочатку оплакують зникнення юнака, а вірна дружина готова повторити духовний подвиг чоловіка: «Й вигнанка я там буду вигнанця жона» [11, с. 42]. В елегії Ф. Прокоповича втечу з рідного дому Олексій трактує як «вигнання» заради любові до Христа. Цікаво, що автор звертається не до популярного у бароковій поезії мотиву співрозп'яття, а до мотиву вигнання, через який герой також уподібнюється до Христа, який не одружувався, не дбав про багатство, а думав лише про служіння Богові.

Натуралістичні картини, пов'язані з описом зовнішності, підкреслюють байдужість героїв до світського життя: «Весь неохайний, лице вкрите волоссям брудним <...>А як устала і знов піднесла порозбивані члени, // вся неохайна, а пил її коси зогидив» [11, с. 42]. Таким чином дружина Олексія намагається наслідувати поведінку чоловіка, прагне служити Богові у вигнанні, але інші члени сім'ї не допомагають цього. Загалом, мотив вигнання людини з раю розроблено у Старому Завіті. Він пояснює втрату духовного зв'язку перших людей із Творцем. Шлях із раю на землю супроводжує гріхопадіння Адама та Єви. Символічний шлях по житейському морю передано в описі подорожі Олексія на кораблі по Йонійському морю до Сирії. Це начебто шлях до першовитоків. У контексті твору Ф. Прокоповича він символізує повернення людини на праведний шлях, який веде до єднання з Творцем. Таким чином, мотив втечі Олексія з отчого дому у першу шлюбну ніч можна трактувати як відмежування святого від родини, біологічних батьків, як реалізацію його бажання з'єднатися з Божою іпостасю, отримати вічну благодать після смерті. У цьому контексті видається вмотивованим відчуття самотності у світі ліричного героя, адже шлях до Бога кожна людина прокладає самотійно. Ф. Прокопович не прагне до ідеалізації персонажа, а сконцентровує увагу на переживаннях ліричного героя, які в житті опускаються, бо основним завданням такого жанру є продемонструвати приклад для наслідування праведного шляху людини, яка постає, як правило, ідеальною. Поета ж цікавить душевна боротьба героя на складному шляху вибору ціннісних орієнтирів. Саме тому в елегії Ф. Прокопович розробляє такі мотиви: прощання з родиною, втеча з дому, туга за родиною та вітчизною, вибір між матеріальним і духовним, а також

переживання, викликані у зв'язку з цим у душі героя. Втечу Олексія, чоловіка Божого, осмислено як відмову героя від багатства, розкоші, потрактовано як прагнення присвятити своє життя служінню Богові.

Література:

1. Астрахан Н. І. Аналіз художнього тексту та інтерпретація літературного твору в контексті античної естетики / Н. І. Астрахан // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2006. – № 26. – С. 63–68.
2. Бахтин М. М. Проблема речевих жанров // Собр. соч. : в 7 т. / М. М. Бахтин. – М. : Русские словари, 1997. – Т. 5. Работы 1940-х – начала 1960-х годов. – С. 159–206.
3. Виноградов В. В. О языке художественной литературы. / В. В. Виноградов. – М., 1968. – 656 с.
4. Возняк М. С. Історія української літератури [Текст]: У 2 кн. / М. С. Возняк. – Кн. 2. – 2-ге вид., випр. – Львів : Світ., 1994. – 560 с.
5. Житіє святого Боніфатія [Електронний ресурс] / Режим доступу до ресурсу : <http://theprayerbook.info/2111-svyatogo-bonifatija-milostivogo-episkopa-ferentiyskogo.html>.
6. Житіє Олексія, чоловіка Божого [Електронний ресурс] / Туптало Д. Житія святих : у 12 т. Березень Т. 7. / переклад В. Шевчука. – Львів : Свічадо, 2008. – Режим доступу до ресурсу : www.truechristianity.info/.../saints_content_ua.
7. Кречотень В. І. Становлення поетичних форм в українській літературі XVII століття : автореф. праць, представлених на здобуття наукового ступення д-ра філол. н / у форм і наукової доповіді / В. І. Кречотень – К. : Наук. думка, 1992. – 22 с.
8. Літературознавча енциклопедія : у 2-ох т. / Автор-укладач Ю. Ковалів. – Т. 2. – К. : Академія, 2007. – 622 с.
9. Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы / Д. С. Лихачев. – М. : Наука, 1967. – 360 с.
10. Ушкалов Л. З історії української літератури XVII – XVIII ст. / Л. Ушкалов. – Харків : Акта, 1999. – 213 с.
11. Прокопович Ф. Елегія // Українська література XVIII ст. / Вступ. ст., упор. і прим. О. В. Мишанича. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 40–43.
12. Ткаченко О. Українська класична елегія. Монографія / О. Ткаченко. – Суми : СумДУ, 2004. – 256 с.